

Józef Maroszek (Białystok)

Źródła rękopiśmienne do dziejów północno-wschodniej Polski w zbiorach moskiewskich

Źródła rękopiśmienne do dziejów północno-wschodniego obszaru dawnej Rzeczypospolitej, w tym i Podlasia, przechowywane są w Moskwie, przede wszystkim w zbiorach: Centralnego Archiwum Akt Dawnych, Centralnego Archiwum Wojenno-Historycznego i Państwowej Bibliotece Rosyjskiej (dawniej im. Lenina).

1. Centralne Archiwum Akt Dawnych Metryka Litewska (zespół nr 389)

Księgi kancelarii monarszej Wielkiego Księstwa Litewskiego prowadzone były w sposób zbliżony do ksiąg Metryki Koronnej. Spisywano je jednak głównie w języku i alfabecie ruskim, przeważającym w praktyce kancelarii litewskiej do drugiej połowy XVII w. (później dominować zaczął język polski). Księgi Metryki Litewskiej przechowywano początkowo w Trokach, następnie w Wilnie. W latach czterdziestych XVIII w. przewieziono je wraz z całym archiwum kancelarii Wielkiego Księstwa do Warszawy, gdzie utworzona została specjalna komisja dla zbierania i uporządkowania zbiorów zarówno Koronnej, jak i Litewskiej Metryki. W wyniku prac porządkowych nadano księgom Metryki Litewskiej nowy układ i numerację oraz sporządzono w 1747 r. inwentarz ksiąg, a następnie ich sumariusz. W 1777 r. zaczęto przepisywanie najstarszych ksiąg „*dla zapobieżenia od zgnilości, bo już ob. vetustatem aniquam psuć się zaczęły*”, stosując przy tym alfabet łaciński, przy zachowaniu oryginalnego języka ruskiego (z nielicznymi tekstami po łacinie i po polsku). Do lat osiemdziesiątych zdołano przepisać 63 księgi oryginalne. Stworzona została w ten sposób seria transkrypcji dawnych ksiąg Metryki Litewskiej (w 30 księgach kopii), którą wraz z całą Metryką wywieziono w 1794 r. do Petersburga. W Petersburgu zastosowano nowy układ ksiąg Metryki Litewskiej włączając transkrypcje do serii ksiąg oryginalnych, dostosowując odpowiednio numerację. W 1799 r. przekazano transkrypcje władzom pruskim, wraz z większością ksiąg Metryki Koronnej i innymi archiwaliami, uznanymi za przynależne do tere-

nów wczesnego zaboru pruskiego. Przekazano te materiały do Warszawy.

Metryka Litewska składa się z ksiąg wpisów, które obejmują głównie treść wystawionych przez kancelarie dokumentów. Księgi te zachowały się od połowy XV w., a zawierają liczne teksty nadań monarszych, zatwierdzenia umów i transakcji, traktaty i dokumenty dyplomatyczne, odnoszące się do stosunków Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim i chanatami tatarskimi, inwentarze dóbr. W kancelarii litewskiej nie grupowano ksiąg w serie, jak w Metryce Koronnej, dlatego między typowymi księgami wpisów są księgi i o innym charakterze – sądów trybunałów, kopiariusze innych archiwów, korespondencje ze starostami itd.¹ Metryka Litewska to ogół ksiąg i rejestrów przechowywanych niegdyś w archiwum państwowym WKL, a powstałych w kancelariach kanclerza (Metryka Większa) i podkanclerzego (Metryka Mniejsza) oraz napływających z archiwów prywatnych. Księgi te zawierają przeważnie kopie wystawianych dokumentów lub ich rejestry, a także instrukcje i sprawozdania poselskie, księgi sądowe, lustracje oraz rejestry wojskowe i skarbowe, składane w odpisach kanclerzemu lub podkanclerzemu WKL. W tak szerokim zakresie Metryka Litewska nie ma swego odpowiednika w Koronie, gdyż Metryka Koronna obejmuje jedynie serie ksiąg powstałych w obu kancelariach – Koronnej większej i mniejszej. Szerszy zakres ksiąg, zaliczanych do Metryki Litewskiej wiąże się z odmienną od koronnej strukturą i sposobem funkcjonowania urzędów centralnych WKL.²

Po wywózce do Petersburga Metrykę Litewską umieszczono w III departamencie Senatu Rządzącego. W latach 1796-1798 w Petersburgu działała Komisja, która dokonała podziału na:

1. Księgi wpisów;
2. Księgi spraw sądowych;
3. Księgi pieczętno – Sigillata;
4. Księgi spraw publicznych;
5. Dokumenty luźne i w kartonach.

W 1798 r. materiały Metryki Litewskiej, dotyczące się polityki międzynarodowej i spraw wewnętrznych, przewieziono do Moskwy, do Archiwum Głównego Kolegium Spraw Zagranicznych, przemianowanego w 1834 r. na Moskiewskie Archiwum Głównie Spraw Zagranicznych. W 1808 r. większa część oryginalnych dokumentów, m.in. traktaty międzynarodowe, przekazano oddziałowi rękopisów Biblioteki im. M. E. Sałtykowa-Szczedrina w Petersburgu.

Pozostałe w Petersburgu w III departamencie Senatu w l. 1835-1838 powołana do tego komisja uporządkowała, przesnurowała, spaginowała, a luzy oprawiono, tworząc nowy dział Metryki Litewskiej nazwany „Nowe księgi”. Całość w 1835 r. podzielono na 12 grup-oddziałów:

1. Księgi zapisiej;

¹ Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie, opr. pod red. T. Zielińskiej, Warszawa 1992, s. 38-39.

² Metryka Litewska. Księga Sigillat 1709-1719, op. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 5-6.

2. Knigi Sudnych del;
3. Knigi Publicznych del;
4. Knigi Pierepisej;
5. Knigi Wypisiej;
6. Sigillata;
7. Knigi Niepremnennogo Soveta i diela nowiejszego deloproizvodstva;
8. Inwentari (Knigi Registrow);
9. Novyje knigi;
10. Drewnije akty;
11. Rodoslovnyje;
12. Miezevyje karty.

Na te 12 działów podzielono tak Metrykę Koronną, jak i Metrykę Litewską. Pierwsze 4 działy dzieliły się na dwie części – Metrykę Litewską i Metrykę Koronną. Ten nowy, sztuczny podział został utrwalony poprzez dwa drukowane katalogi: *Opis' knigum aktov chranjaszczimsja v Metrike prisoeдинennych provincij i Opis' drevnini podlinnyin aktam, rodoslovnym, mezevym kartam*.

W 1887 r., po zlikwidowaniu III departamentu Senatu, Metrykę Litewską przewieziono do Moskwy i umieszczono w Moskovskom archive Ministerstva justicii, w wybudowanym specjalnie w 1886 r. budynku przy ul. Bołsoj Caricynskoj. Część oryginalnych aktów, o najwyższej wartości, wyłączono z Metryki i zdeponowano w Orużejnoj Palacie na Kremlu, gdzie od 1851 r. funkcjonowało się *osoboje otdelenije*, w 1882 r. podporządkowane Moskiewskiemu Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości. W 1887 r. Stanisław Ptaszycki opublikował katalog *Opisanije knig i aktow Litovskoj Mietriki*.³ F. I. Leontowicz w 1896-1897 opublikował⁴ Od 1906 r. trwała inwentaryzacja szczegółowa zawartości Metryki Litewskiej, która objęła 23 kolejne księgi zapisów. Łącznie w 1915 r. było zinwentowanych 49 Ksiąg Zapisów. Przystąpiono do ich publikacji. Pierwsza publikacja regestrów objęła księgi nr 10, 77, 86 działu „Ksiąg Sądowych” (współczesnej nam numeracji nr 229, 291, 300 Metryki Litewskiej), księgę nr 3 „Ksiąg Wpisów” (współcześnie nr 3), a także przygotowany przez P. Hildebrandta rejestr księgi nr 9 działu „Ksiąg Sądowych” (współcześnie nr 228). W tomie 21 *Opisanija dokumentov i bumag chranjaščichsja v Moskovskom archive Ministerstva justicii* opublikowano nowy inwentarz, który poczynając od połowy księgi nr 5 „Ksiąg Wpisów” (nr 3, 4 i pierwsza połowa nr 5 były wcześniej już opublikowane) i kończący się na księdze nr 12 „Ksiąg Wpisów”. W aneksie opublikowano księgę nr 1 (tj. wykaz dokumentów zestawiony w końcu XVI w., które wówczas były przechowywane w kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego).⁵

12 VI 1920 r. zgodnie z IX artykułem umowy litewsko-rosyjskiej miały być

³ *Opisanije knig i aktow Litovskoj Mietriki*, opr. Stanisław Ptaszycki, Petersburg 1887.

⁴ *Akty Litovskoj Mietriki*, wyd. F. I. Leontowicz, t. I-II, Varšawa 1896-1897.

⁵ *Opisanie dokumentov i bumag chranjaščichsja v Moskovskom archive Ministerstva justicii*, kniga 21. „Russakaja Istoričeskaja Biblioteka”, t. XXXIII, Moskwa 1915.

zwrócone Litwie dobra kultury. W 1921 r. rozpoczęła pracę litewsko-rosyjska komisja, a jednym z pierwszych punktów był zwrot Litwie Metryki Litewskiej. 18 III 1921 r. traktat ryski pomiędzy Polską a Rosją zapoczątkował rewindykację polskich dóbr kultury. Mieszana komisja rosyjsko-ukraińsko-polska postanowiła przekazać Polsce część materiałów z zespołu Metryki Litewskiej (Metryka Koronna, niektóre księgi Metryki Litewskiej, „Drewnyie akty”, „Rodosłownye”, „Meżevye karty” i „Inventari” (Knigi Registrov) z Metryki Litewskiej (531 pozycji: 419 ksiąg, 43 akta, 50 rodosłownych, 19 map). Przekazano też inne materiały związanych z Metryką Litewską – dokumenty pergaminowe i papierowe. W dawnym Moskiewskim Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości pozostało 586 ksiąg. Od 1924 r. archiwum przeniósł się na ulicę Bol’szaja Pirogowskaja (dawna Caricinskaia).

W 1952 r. zostało przeprowadzone kompleksowe przenumerywanie jednostek archiwalnych Metryki Litewskiej. Przestała obowiązywać systematyzacja, jaką opublikował niegdyś Stanisław Ptaszycki. W 1954 r. do zespołu tego dodano część drugą z tzw. „Posolskiej Metryki”, materiały które w końcu XVIII w. zostały wyłączone z Metryki Litewskiej i przekazane (15 ksiąg i 62 pojedyncze dokumenty). W sumie Inwentarz obejmuje dziś 601 ksiąg i 15 dokumentów.

Warto przypomnieć akcję edytorską Metryki Litewskiej litewsko-białorusko-polską. Projekt opracowano w 1978 r. W 1980 r. podpisano umowę pomiędzy Instytutem Historii PAN w Warszawie z Instytutem Historii AN ZSRR. Włączono we współpracę instytuty historii AN w Wilnie i Mińsku, NDAP i AGAD z Warszawy oraz CAAD Rosji w Moskwie. Brali w niej udział uczeni z Moskwy, Warszawy, Kijowa, Mińska, Dniepropietrowska. Wypracowano i uzgodniono zasady edytorskie oraz podział zadań. Ówczesna strona radziecka miała wydawać teksty źródłowe sporządzone pismem cyrylicy, a strona polska pismem łacińskim. Podział ten ma swoje uzasadnienie chronologiczne, bo o ile do grupy pierwszej odnoszą się przede wszystkim księgi z XV i XVI w., o tyle do drugiej z XVII i XVIII w. W Komitecie zasiadli: Aleksander Gieysztor, Ryszard Kiernowski, Stefan Krzysztof Kuczyński, J. Płocha, Edward Potkowski, Andrzej Rachuba, Irena Sulowska-Kurasiowa, Tadeusz Wasilewski – ze strony polskiej, a z radzieckiej: M. I. Aristokratova, D. Butenas, M. E. Byczkova, A. L. Choroszkewicz, S. S. Chromov, V. V. Doroszenko, V. L. Janin, M. Juczas, J. Jurginis, S. M. Kasztanov, K. S. Kuznecova, S. Lazutka, P. T. Petrikov, A. A. Preobrażenskij, F. P. Ševczenko, B. Vaitkevicius i P. Kennedy Grimsted.⁶ W serii polskiej edycji *Metryki Litewskiej* ukazały się w 1987 *Księga Sigillat 1709-1719* i w 1989 r. *Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, oba w opracowaniu Andrzeja Rachuby, jako wydawnictwo IH PAN w Warszawie, NDAP i AGAD. W Instytucie Historii AN Białorusi Walery Mjanżynski i Uladzimir Sważynski przygotowali edycję jednej z ksiąg wpisów *Kniga 28 (1522-1552). Kniga zapisau (Kopija kanca XVI st.)*. Ukazała się ona w 2000 r. jako tom I, w serii *Athenaeum*.

⁶ T. Wasilewski, *Polsko-radzieckie prace nad wydaniem Metryki Litewskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1981, nr 4, s. 1169-1171.

Comentarii Historiae et Culturae – Pomniki. Najbardziej owocne okazały się działania podejmowane w Wilnie w instytutach historycznych, zarówno Uniwersytetu, jak i Akademii Nauk Litwy. Instytut Historii Uniwersytetu Wileńskiego (I. Valikonite S. Lazutka, I. Szlimene, G. Kirkene, E. Gudavicius, J. Karpoviciene, S. Viskantaite) opublikował drukiem w l. 1995-1999 3 księgi sądowe (nr 4, 6 i 8), przechowywane w moskiewskim zespole pod nr 224, 225 i 227. Z kolei w Instytucie Historii AN Litwy Algirdas Baliulis, Egidijus Banionis, Romualdas Fikoviczius, Darius Antanavicius opublikowali nr 1, 3, 5, 8, 10, 11, 25 „Ksiąg Wpisów” (współczesnej numeracji 1, 3, 5, 8 i 10, 11, 25). Darius Baronas i Liudas Jovaisza wydali drukiem „Księgę Spraw Publicznych” nr 8 (współczesnej numeracji nr 530).⁷

Księgi grodzkie i ziemskie WKL (zespół nr 356).

Przechowywane są w nim:

- 9 ksiąg i fragmentów tychże grodzkich brańskich z lat 1593-1691,
- 4 księgi brzeskie, z lat 1668-1691,
- 13 ksiąg drohickich z lat 1480-1698 (fragment liczący 493 w Muzeum w Jarosławlu nad Wołgą)⁸,
- 1 księga miejska Knyszyna, z wpisami dokumentów z lat 1511-1571,
- 3 księgi mielnickie,
- 3 księgi ziemskie suraskie.

Ale też księgi lubelskie, krasnostawskie, chełmskie, horodelskie, lidzkie, mohylewskie, pińskie, przedeckie, rzeczyckie, słonimskie, trockie, wileńskie, zmużdzkie, tyszowieckie. Łącznie 64 księgi kompletne, 36 w postaci fragmentów różnej objętości.

2. Centralne Archiwum Historyczne Wojskowe

Fond 3'' tego archiwum zawiera plany, karty i szkice *Glavnogo inżynierogo*

⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4* [224]. (1522-1530). *Teismų byla knyga 4*, Vilnius 1997; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 6* [225]. (1528-1547). *Teismų byla knyga 6* Vilnius 1995; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 1* [1]. (1380-1584). *Užrašymų knyga 1*, Vilnius 1998; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 3* [3]. (1440-1498). *Užrašymų knyga 3*, Vilnius 1998; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5* [5]. (1427-1506). *Užrašymų knyga 5*, Vilnius 1993; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8* [8]. (1499-1514). *Užrašymų knyga 8*, Vilnius 1995; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 10* [10]. (1440-1523). *Užrašymų knyga 10*, Vilnius 1997; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11* [11]. (1518-1523). *Irašų knyga 11*, Vilnius 1997; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 25* [25]. (1387-1546). *Užrašymų knyga 25*, Vilnius 1998; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 530* [8] (1566-1572). *Viešųjų reikalų knyga 8*, Vilnius 1999; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 564* [7] (1553-1567). *Viešųjų reikalų knyga 7*, Vilnius 1996.

⁸ J. Jodkowski wspominał: „Zbiory grodzkie wywiezione tu wraz z wileńskimi padły pastwą płomieni. Zmarł wówczas I. Sprogis archiwista wileński, pod którego opieką znajdowały się cenne druki i rękopisy wileńskie, przejęty zgrozą zniszczenia. Nawet śladów bezcennych pamiątek krajowych nie mogliśmy odnaleźć [w 1918 r. – przyp. J. M.] na zgłiszczach liceum tamtejszego, gdzie były przechowywane ewakuowane z Wilna skarby”. Por. J. Jodkowski, *Gimnazjum poddominikańskie*.

uprawlenija. Niezwykle bogaty zbiór dokumentacji planistycznej, właściwie odzwierciedlający niemal wszystkie prace fortyfikacyjne prowadzone w latach 1795-1915 na interesującym nas terenie. Zaskakujące są włączone wcześniejsze plany i mapy, np. dotyczące Białegostoku.

Prawie są nie wykorzystywane, bądź w minimalnym zakresie wykorzystywane przez historyków materiały dotyczące powstania styczniowego i listopadowego. Kreuje się w oparciu o nie obraz potyczek powstańczych całkowicie odmienny od rzeczywistych zdarzeń. Znajdują się tu bezcenne materiały dotyczące zsyłek mieszkańców ziem zabranych Imperium Rosyjskiego

Archiwum posiada materiały dotyczące wywózki mienia w 1915 r. z Królestwa Polskiego i zachodnich guberni imperium. Wywózka dóbr kultury odnotowana została m.in. W fondach 369, 1915, 1930, 1932, 200, 2004, 2005, 2017, 2021, 2031, 2033, 2044, 2048, 2050, 2106.

3. Państwowa Biblioteka Rosyjska w Moskwie (dawniej im. Lenina), Dział rękopisów

Zwraca uwagę zbiór rękopisów w fondzie nr 743, karton nr 22:

1. Księga chrztów i ślubów parafii Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim z lat 1679-1702 (167 kart),
2. Księga chrztów i ślubów parafii Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim z lat 1712-1745 (91 kart),
3. Księga chrztów i ślubów parafii Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim z lat 1747-1789 (201 kart),
4. Księga zgonów parafii Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim z lat 1747-1796 i spis parafian z 1759 r. (85 kart),
5. Księga chrztów i ślubów parafii Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim z lat 1788-1801 (111 kart).⁹

⁹ Księgi trafiły tam w latach 1979-1980 r. Por. *Zapiski ootdela rukopisej Gosudarstvennoj biblioteki CCCR im. V. I. Lenina v Moskve*, выпуск 44, Moskva 1983, s. 116-117, nr 22. Na istnienie tej kolekcji bielskich ksiąg metrykalnych zwrócił mi uwagę prof. St. Alexandrowicz.